

УДК [811.161.2-112'373.45'7:811.163.1]"15/16"
DOI: 10.30970/sls.2022.71.3985

КОНСТРУКЦІЇ З ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМАМИ В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII СТ.

Юрій ОСІНЧУК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
відділ української мови,
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026
email: osinchuk@gmail.com*

У статті на матеріалах історичних лексиконів, зокрема “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.”, “Історичного словника українського язика” за редакцією Є. Тимченка та їх лексичних Картотек, проаналізовано склад, структурну організацію, семантику, функціонування та вживання церковнослов'янських конструкцій, стійких словосполучень, фразеологічних одиниць у староукраїнській мові, які пов'язані з богослужіннями, обрядами, священнодіями та церковними святами. З'ясовано, що досліджувані словосполучення переважно репрезентують тексти полемічної літератури, ділового та релігійного стилів, що вони різнотипні за будовою (двокомпонентні, трикомпонентні, п'ятикомпонентні). Установлено, що давні двокомпонентні термінологічні найменування здебільшого збереглися в сучасній українській літературній мові та в богослужбовій практиці сучасних українських Церков (УПЦ, ПЦУ та УГКЦ).

Ключові слова: пам'ятка, словосполучення, структура, текст, церковнослов'янізм.

Цінним надбанням українського мовознавства є історичні словники, які документують найдавнішу фіксацію певного слова, засвідчують наявність і специфіку розвитку його значень, їх ієрархію у семантичній структурі, зв'язок з іншими словами у лексиконі, якнайповніше розкривають його лексичні зв'язки з іншими словами в контекстах творів різних жанрів, частоту його використання, географію поширення тощо (Полюга, 2003, с. 17). Загальновідомо, що вивчення історії лексичного складу будь-якої мови зазвичай відбувається на матеріалі писемних текстів. Лексикографи зауважують, що “лише текст писемної пам'ятки може бути єдиним джерелом для створення реєстру історичного словника та ілюстративної частини” (Войтів та Кровицька, 2013, с. 35).

Різностильові й різножанрові українські тексти XVI–XVIII ст., що увійшли до джерельної бази історичних словників, зокрема “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.”, “Історичного словника українського язика” за редакцією Є. Тимченка та їх лексичних Картотек (зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів), репрезентують значну частину різних класів лексем, які відображають побут, історію, релігію, культуру, мистецтво, духовні й матеріальні цінності тогочасних українців. Невід'ємним

компонентом словника досліджуваного часу були також різноманітні запозичення, зокрема церковнослов'янізми, які, окрім релігійного, активно функціонували в текстах наукового, художнього, ділового та публіцистичного стилів староукраїнської доби.

Активна взаємодія української літературної мови й церковнослов'янської у XVI–XVII ст. мала значний вплив на всі рівні староукраїнської мови, у тому числі на фразеологію.

Дослідження сучасної фразеології особливо ефективно при розгляді її проблем у діахронії. Тому такими вагомими є дослідження з історичної фразеології, в яких більшою чи меншою мірою представлене фразеологічне багатство мови, зафіксоване в українських писемних текстах різних жанрів та стилів. У сучасному українському мовознавстві представлені розвідки, присвячені проблемам історичної фразеології та вивченню фразеологізмів і різноманітних словосполучень на матеріалах писемних пам'яток староукраїнського періоду (Денисюк, 2016; 2017; Івченко, 2007; Капась-Романюк, 2012; Черевко, 2020; Штанденко, 2015 та ін.). Попри доволі значну кількість праць, сьогодні ще бракує досліджень з історичного мовознавства, присвячених фразеології, зокрема, актуальним залишається вивчення різних за структурою богослужбово-обрядових словосполучень та конструкцій, до складу яких входять церковнослов'янізми українських рукописних і друкованих текстів XVI–XVIII ст.

Мета статті – на матеріалі різностильових й різножанрових українських писемних пам'яток XVI–XVIII ст. простежити функціонування й вживання словосполучень та конструкцій, стрижневими компонентами яких є церковнослов'янізми. Об'єкт аналізу – словосполучення, пов'язані з богослужбово-обрядовою практикою, зокрема з богослужіннями, обрядами, священнодіями та церковними святами.

Основним складником християнської релігії в церковній практиці українців є богослужіння, в ході якого вірні через спеціальні зовнішні знаки і богослужбові жести виражають своє духовно-внутрішнє шанування Бога та святих. Будь-яке церковне таїнство чи добове богослужіння (літургія, вечірня, утрєня, всенічна тощо) передбачає різні обряди та священнодії, які в церковній практиці позначаються спеціальною термінологією.

В українських перекладних й оригінальних пам'ятках XVI–XVIII ст. зафіксовано різноструктурні словосполучення, до складу яких входять церковнослов'янізми з богослужбово-обрядовою семантикою. Це, зокрема, словосполучення, пов'язані з церковними богослужіннями; з таїнствами; з назвами богослужбових предметів, їх різновидів та частин; з назвами Божих осіб; з назвами церковних свят, постів, загальниць тощо.

За матеріалами українських писемних пам'яток досліджуваного періоду встановлено, що поширеним компонентом богослужбово-обрядових фразеологізмів був багатозначний церковнослов'янізм *агнець* (стсл. агньць грецька калька ἀγνός) (Бончев, 1, с. 22), який об'єднував двокомпонентні субстантивно-ад'єктивні словосполучення спільною семою '(без)грішна людина) Ісус Христос'. Іменник *агнець* міг виступати у постпозиції та препозиції до прикметника-конкретизатора, наприклад:

- **агнець (агнець) божий (божій), божий агнець**: вси грѣшници пришли... поклонитисѧ агньцю бжію. – 1489 Чет. 111¹; то ε(ст) агнець бжій которій въ(з)ме(т) вши(с)кого свѣта грѣхы на себе. – к. XVI ст. УЄ № 31, 103; Агнець бжій, которій

¹ Умовні скорочення джерел див.: *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Список використаних джерел*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994.

всѣ всегѡ свѣта грѣхи згладиль. – Вільна, 1620 СМ.Каз. 25; тужь при Бжѡмь Агнѣци, сто четьрдесать и чтыри тиѡсачи стоаѡли. – Київ, 1646 Мог.Тр. 9135 (Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. [далі – СУМ¹⁶⁻¹⁷] I, с. 72);

- **агнець непорочний**: который то все одино розумѣются, иж Христось сынъ божи и агнец непорочный за всѣх заклався. – Крилос, 1586 MCSL-1, 134 (Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” [далі – КСУМ¹⁶⁻¹⁷]);

- **невинний агнець**: чере(з) того тихого и неви(н)ного агньца пре(з) мѹку га нашьо ісха поч. XVII ст. УЕ № 236, 14 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Фразеологічне словосполучення *агнець божий* на основі переносного значення ‘назва Христа’ у богослужбовій практиці розвинуло похідну церковно-обрядову семантику – ‘частина першої проскомидійної просфори, яка під час Таїнства Євхаристії перетворюється в Тіло Христове’ (Пуряєва, 2001, с. 21): Раздраблѣ(т)са, и раздѣлѣ(т)са Агне(ц) Бжѣй, ра(з)драблѣмы(и) и нераздѣлѣмы(и) (Службник і Требник Архієрейський, 1632, с. 120).

Нормативні словники сучасної української літературної мови номінативно словосполучення *Агнець Божий* як ‘одне з імен Ісуса Христа, що вживається на позначення Його викупної жертви за людей’, фіксують з ремаркою *біблійне* (Словник української мови у 20 томах); див. у Святому Письмі: *Тож наступного дня бачить він Ісуса, що йде до нього, та й каже: «Ось Агнець Божий, який світу гріх забирає»* (Ів. 1: 29).

Перелічені обрядові значення найменування *Агнець Божий* збереглися в сучасній церковній практиці: *Приноситься в жертву Агнець Божий, що бере гріх світу ради життя світу і спасіння; Розломлюється і розділюється Агнець Божий, розломлюваний і неподільний, що завжди споживається і ніколи не вичерпується, а причасників освячує* (Літургікон або Службник, 2019, с. 185, 226).

Словосполучення *агнець непорочний* зі значенням ‘Ісус Христос’ засвідчуємо в контекстах “Проскомидії” – одній із важливих частин добового богослужіння Літургії: *І як агнець непорочний перед тим, що стриже його, мовчить – так і Він не відкриває уст Своїх* (Літургікон або Службник, 2019, с. 184).

Словосполучення *Агнець невинний* зафіксоване в одній зі стихир Першого Царського часу Великої П’ятниці: *Як ягня на заколення, ведено було Тебе, Христе Царю, і як Агнця невинного, прибито до хреста беззаконниками за гріхи наші, Чоловіколюбче* (Генсьор, 2019, с. 95).

У сучасній богослужбовій практиці функціонують й інші атрибутивні словосполучення, в яких опорним компонентом є іменник *агнець* у поєднанні з означеннями *святий, освячений*. Так, у богослужбових рубриках до *Агнець Божий* ‘частина просфори, яка під час Таїнства Євхаристії перетворюється в Тіло Христове’ вжито ряд синонімічних словосполучень: *Святий Агнець, Святий Хліб, освячений Агнець*; наприклад: *Священник, з увагою і побожністю розламуючи Святий Хліб на чотири частини, промовляє: Розломлюється і розділюється Агнець Божий; Треба тобі знати, священнику, що, розломлюючи Святий Агнець, маєш класти частини на дискос знаком хреста вниз, а надрізом догори; По молитві священник бере кадило, а диякон свічку, і священник обкаджує тричі з усіх сторін престол, що на ньому стоїть освячений Агнець* (Літургікон або Службник, 2019, с. 226–227; 293).

У староукраїнських полемічних та богослужбових текстах виявлено словосполучення *дорочний агнець, агнець дорочний* (стп. *dogoczny* ‘щорічний’), яке реалізує значення ‘запасні Святі Дари’: Вь дорочномь агньцу, которого посветившы у великий четвертокъ вь церкви Греческой звыкли ховати, – але тежь тамъ вь томъ сакраменте

не целого Хрыста прыймають? – Вільна, 1599 Антир. 749; Ку тому, церковь Восточная ховають агнецъ дорочный для хворыхъ и посвящаютъ у Великий четвертокъ. – Вільно, 1608 Гарм. 201 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Аще же священникъ заложивши агнецъ дорочный, не имѣль бы Литургии... тажко согрѣши. – Унів, XVII ст. Шумл.Зерц. 45² (Картотека “Історичного словника українського языка” [далі – КІСУЯ]).

У ході історичного розвитку церковної термінології аналізоване словосполучення почало виходити з ужитку, а з часом перестало вживатися у богослужбовій літературі взагалі, сьогодні його не засвідчено.

У сучасній церковній сфері послуговуються трикомпонентним найменуванням *запасні Святі Дарі*, які приготують (освячують) на Літургії у Великий четвер і зберігають у дарохранильніці для причащення хворих упродовж року (Саган, 2023, с. 24).

Окрему групу в церковно-обрядовій термінології становлять назви богослужбових предметів, які є важливими атрибутами для здійснення Літургії чи інших добрих богослужінь та таїнств.

Із церковнослов'янської традиції в українську мову запозичено слово *блюдо* (стсл. блюдо, семантична калька гр. *πίναξ*) (Бончев I, с. 50), що на підставі первинної семантики ‘тарілка, миска’ розвинуло похідне церковне – ‘богослужбова посудина’: Єгда... закалаеть Агнецъ божій, то естъ просфору не хлѡпецъ ножи(ч)ками *вбръзоуєть* кружокъ, но по дѣйству писма сѡга, Копіємъ рѣжеть и на блюдѣ покладаеть. – к. XVI–поч. XVII ст. Кн. О лат. 122 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Лексема *блюдо* була доміантою гіперо-гіпонімного ряду: *антидорное блюдо, блюдо анафорное* ‘блюдо, на яке під час проскомидії кладуть антидор’ (Пуряєва, 2001, с. 28); див. у писемних пам’ятках: Да измыет водою добръ над антидорнымъ блюдомъ. – Київ, 1646 Тр.П.М. 247; Антидорное блюдо. – Київ, 1646 Тр.П.М. 247 (КІСУЯ); *Въземъ Іерей... копіе: знаменуа имь... верху въображеніа просфорнагѡ на(д) блюдомъ анафорнымъ* (Літургіаріон си естъ Служебникъ, 1629, с. 149–150).

У сучасній богослужбовій практиці функціонує кілька двокомпонентних термінологічних словосполучень на позначення антидорного блюда: *антидорна тарілка, анафорне блюдо, антидорне блюдо, проскомидійна тарілка, малий дискос*; наприклад: *Анафорне блюдо (антидорне блюдо, проскомидійна тарілка, малий дискос) – металевий чи дерев’яний таріль для просфор. Під час проскомидії священнослужитель на цьому блюді вирізує з просфор Агнця і частіці, зоставляючи на ньому лежати антидор* (Дутка, 2013); *Коли на покрівецъ або на святу одежу Кров Свята капне... іерей... по закінченні ж служби нехай трічі змиє водою над антидорною тарілкою, а воду у плинну ріку... нехай виле* (Літургікон або Служебник, 2019, с. 481).

За лексико-семантичною моделлю «прикметник + іменник» утворені й інші богослужбово-обрядові словосполучення, наприклад: *антимисная губа* (стсл. гѣба, гр. *σλόγγος*) (Бончев, I, с. 136) ‘губка, яку використовують для згортання частинок із диска до чаші’: *Вземъ антимисную губу, да отретъ длань добръ*. – Київ, 1646 Тр.П.М. 249 (КІСУЯ); *нерукотворенный образъ* (стсл. *нерѣкотворєнь образъ*) (Бончев, I, с. 326) ‘ікона Спасителя, зображена нелюдською рукою’: *На(д) ца(р)скими две(р)ми нерукотворєніи(и) вбра(з), гриѣвенка на немъ*. – Луцьк, бл. 1627 ПВКРДА I–2, 262; *на(д) кре(с)то(м) нерукотворє(н)ны(и) вбра(з) в(т)ливаны(и)*. – Львів, 1637 Інв. Усп. 4 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

² Умовні скорочення джерел із КІСУЯ див.: *Історичний словник українського языка, 1930–1932*, т. I, вип. 1–2. С. Тимченко, ред. Харків–Київ, с. 9–23.

Спеціальні тексти підтверджують, що в сучасній українській церковній практиці терміносполуки *антимінсна губка* та *нерукотворний образ* продовжують функціонувати зі своїми давніми обрядовими значеннями: *іерей... взявши антимінсну губку, нехай добре витре долоню над диском; Перенесення із Едеси в Константинополь Нерукотворного Образа Господа нашого Ісуса Христа* (Літургікон або Служебник, 2019, с. 482; 525).

У староукраїнських пам'ятках задокументовано кілька словосполучень з іменником *крестъ* (стсл. крьсть, калька гр. σταυρός) (Бончев I, с. 244). Серед конструкцій із цим словом виокремлено чотири різноструктурні моделі:

1) “прикметник + іменник”; “іменник + прикметник”: *воздвизальный крест, крестъ воздвизальный* ‘хрест, який піднімають у свято Воздвиження Чесного Хреста: кре(ст) сре(б)рьны(и) по(з)лоти(с)ты(и) во(з)двиза(л)ны(й) то має(т) его мл(ст) w(т)дати по животе мое(м) до це(р)кви. – Осмиловичі, 1576 ЖКК I, 76; были въ скарбе церковномъ... одинъ крестъ золотый воздвизальный. – Луцьк, 1586 АрхЮЗР 1/І, 233 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 100);

2) “іменник + іменник у родовому відмінку”: *знаменіє креста* ‘знак хреста’: *Знаменіє кр(с)та на себѣ изъображають развраще(н)но патма пєѣрсти.* – Київ, 1621 Коп. Пал. (Льв.) 30 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, с. 90);

3) “іменник + іменник у родовому відмінку + дієслово”: *знакъ креста класти* ‘хреститися’: *Святый знакъ креста Христова на себѣ въ опакъ кладуть, зъ лѣвое руки на правое.* – бл. 1626 Кир.Н. 28 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, с. 87);

4) “дієслово + прийменник + займенник + іменник у родовому відмінку + іменник в знахідному відмінку”: *положити на сѧ креста знаменіа* ‘перехреститися’: *И кож(д)ый сѣдиши ра(ч)тє положиѣти на сѧ Кр(с)та Хвѧ знаменіа.* – XVI ст. УИ 1911/2, 73 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, с. 91).

За моделлю “іменник в орудному відмінку + дієслово” у досліджуваних текстах, зокрема в полемічних творах, задокументовано словосполуку *знаменіємъ жєкгнатися*, яка реалізувала семантику ‘хреститися’: коли хто тымъ знаменіємъ жєкгнається, посполите звькли мовити, же “мухи оганяеть”. – Вільна, 1608 Гарм. 222 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, с. 90).

Як свідчать джерела, у сучасній церковній лексиці від лексеми *хрест* утворено значно більше похідних термінологічних словосполучень, аніж у староукраїнський період; наприклад: *хрест виносний, хрест запрестольний, хрест нагрудний, хрест надгробний, хрест намогильний, хрест наперсний, хрест напрестольний, хрест ручний, хрест трєбний малий; хресне знамення, хресне знаменування* тощо (Пуряєва, 2001, с. 138–139).

Церковнослов'янізмами в українській мові є багатозначні слова *кивотъ* та *ковчєгъ*, що відповідають гр. κιβωτός ‘скринька; ковчег; гріб’ і які ще у старослов'янській мові були головними компонентами у стійких двочленних синонімних словосполученнях *кивотъ завѣта, ковчєгъ завѣта, кївѡтъ свидѣніа* зі значенням ‘(скриня зі старозавітними скрижалями) ковчег завіту’ (Slovník jazyka staroslověnského II, с. 22, 35; Бончев, I, с. 232, 235).

Два давніх словосполучення, зокрема *киотъ завѣта* та *кївотъ свѣдѣніа* зі семантикою ‘ковчег завіту’ виявлено у реєстрі “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.”: Не терпѣль Гдѣ тогѡ, который безъ блѣгословеніа и на(д) за́казъ, доткнульсѧ Кївѡта свѣдѣніа але заразъ егѡ в ѡчѧхъ всѣхъ скарѧль смертнѡ. – Київ, 1639 МІКСВ 216; Кгды везли на возе киотъ завѣта Господня, тогда жидь... видель то, ижъ киотъ слонится зъ воза, хотячи пасти на землю. – Супрасльський монастир, 1580 Пис. пр. лют. 117 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 100).

Окрім цих словосполучень, український історичний словник містить словосполучки *телесный кивотъ* та *ковчегъ освященіа*, які на підставі спеціального значення 'кивот, дарохранильниця' розвинули похідне переносне 'Богородиця, Богоматір' і мали обмежену сферу вживання – тексти релігійного стилю: іді ко преч(с)тои ложьници. моего пороженья. и говорі разоумно во оуши телесного кивота. – 1489 Чет. 159 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 100); тóлко са(м) єдѣнь Іс хс̄ ноє нашъ правдѣвый, и ковчегъ ѿщеніа его, то є(ст) пр(с)таа бца тыми вóдами не затопѣласа. – поч. XVII ст. Проп. р. 192 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 158).

У староукраїнських писемних пам'ятках зафіксована також багатокомпонентна фразеологічна одиниця зі стрижневим словом *кивотъ*, а саме: *кивотъ господній мати въ собѣ* 'дотримуватися завітів Бога, вести благочестиве життя'; наприклад: И зѣли(ж) не гоинѣйшеє бл(с)веніє дарóвано бóдетъ ты(м), котóрыи Кѣвѣтѣ Гнѣй живѣй и нб(с)ный,... маюють в собѣ пребѣваючѣй. – Київ, бл. 1619 Аз.В. 308 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 100).

Не всі аналізовані словосполучення збереглися в сучасній українській мові та в церковній практиці. У спеціальній літературі та у словниках із релігієзнавства виявлене складне найменування *ковчег Завіту*; наприклад: У "святому святых" містилася головна святиня вибраного народу з часів виходу з Єгипту і Синайського союзу – *ковчег Завіту зі скрижалями, посудиною з манною та розквітлим жезлом Арона* (Катехизм української Греко-католицької церкви, 2012, с. 186); *Ковчег Завіту – головна святиня іудаїзму в Єрусалимському храмі* (Шевченко, 2004, с. 188). Спорадично через пошукові сервіси в Інтернеті натрапляємо на словосполучку *Кивот Завіту*.

У писемних пам'ятках староукраїнського часу функціонували різноструктурні стійкі словосполучення, стрижневим компонентом яких був церковнослов'янським *молитва*, поодинокі з яких збереглися досі. У досліджуваний період вони мали широкі стилістичні й жанрові межі функціонування – ділові тексти, релігійні, художні й поетичні твори тощо.

У семантичному ряді 'молитися', 'помолитися' кілька синонімічних фразеологічних одиниць утворено за моделями "іменник у знахідному відмінкові + дієслово", "іменник у формі знахідного відмінка множини + дієслово", "прийменник + іменник в місцевому відмінкові + дієслово": *молитву делати, молитвы отдати, молитвы приносити, молитву (молитвы) чинити, молитвы отправовати, в молитвѣ пребѣвати*; наприклад: А для чоґо жъ за умерлыє молитвы делають, памети справують, и жертву светую прыносять? – Вільна, 1599 Ант. 717; А коли молитвы Авель богу отдав, Каин его зараз убити помышляв. – к. XVI ст. Укр.п. 84; не лѣнимосе (мовить) усопшымъ ратунку додаты, молитвы за нихъ прыносечы. – Вільно, 1595 Ун.гр. 130; Если ты Свѣтитель потребе(н) жадное ꙗказыи и мѣстца не ꙗпуща(и), и в помноже(н)ю побо(ж)ныхъ ꙗчынковъ Млтвѣ пи(л)нѣю чинѣчи за пна своего при вѣрѣ нево(н)пливой Працовати неустави. – Київ, 1621 ЛСБ 483, 1 зв.; в Сѣбѣтѣ зѣсь зѣвше поминѣна дшѣ ꙗ(т)правѣемъ,... прóзбы и млтвы за нихъ чиним. – Київ, 1627 Тр. 37; Стаа Василѣсса Аввѣгѣа ꙗ дшѣхъ престѣвльшихъ ты(х) Инокѣнъ,... млтвы оуставичныи... ꙗ(т)правовѣла. – Київ, 1625 Коп.Ом. 155; Болши есть бог от короля и царя; сии толко властью сородство людское превосходят, а плотию и кровию... всѣм ровни суть; тѣмже безмѣстно и безсловѣсно еть от сих, иже у властѣхъ земныхъ забавление имут, веселитися, а о сих, иже при бозе в молитвѣ пребѣвають, скорбѣти и сих хулити, а не славити. – 1615–1616 Виш.Поз.мисл. 243 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

З компонентом *молитва* 'канонічний текст' молитва' у богослужбово-обрядовій практиці виникла низка похідних двокомпонентних термінологічних найменувань. У світських та богослужбових староукраїнських текстах іменник *молитва* виконував роль домінанти гіперо-гіпонімічного ряду в таких словосполученнях: *молитвы вѣчернѣа*, *молитвы оутрѣнѣа*, *молитва кадилнаа*, *молитва предложенію*, *молитва антифона*, *молитва выходу*, *молитва заупокой*, *молитва оглашенныхъ*, *молитва вѣрныхъ*, *молитва позаамвоннаа*, (Службник і Требник Архієрейський, 1632, с. 1, 9, 52, 53, 61, 64, 77, 79, 80, 137); *молитва прощательная*. – Київ, бл. 1619 О обр. 132; *молитва разрѣшальная*. – Київ, 1621 Коп.Пал. 472; *исусова молитва*. –1608–1609 Виш.Зач. 209; *молитва дневная*. – Львів, 1637 Інв.Усп. 28 зв.; *молитви архиерейские*. – Іркліів, 1650 ЦДАДА 124, 3, 37; *уставичние молитви*. – Берестя, 1594 ЛСБ 269, 1 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Ці та інші складні найменування мають високу частоту використання в сучасній церковній сфері, наприклад: *молитва антифона*, *молитва розрїшальна*, *молитва заамвонна*, *молитва прощальна*, *молитва кадила*, *молитва євхаристїйна*, *молитва предложення*, *молитва приношення* тощо (дет. див.: Пуряєва, 2001, с. 77–78).

Серед фразеологічного розмаїття (стійких висловів, усталених зворотів), зафіксованого в лексичних картотеках українських історичних словників, виділяється лексико-семантичний клас, до якого входять складні найменування релігійних постів, свят та спеціальних днів у церковному календарі, адже християнські "нерухомі" свята, календарні дні, присвячені вшануванню святих, а також пости були точними "темпоральними орієнтирами у межах року" (Німчук, 1992, с. 60). Активними компонентами в таких словосполученнях найчастіше були іменники: *постъ*, *запусти*, *мясопустъ*, *недѣля*, *седмиця*, *сорокоустъ* тощо. За структурою такі словосполучення здебільшого були двокомпонентними: *великий постъ*. – 1636–1650 ХЛ 79; *Филипов постъ* 'Різдвяний піст, Пилипівка'. – Луцьк, 1536 AS IV, 60; *запусты Филиповы* 'дні перед Різдвяним постом'. – ОВолЗ. 197; *сорокоустъ годовый* 'богослужіння за померлих упродовж року'. – 1529 АЮЗР I, 76; *вторникъ великодный* 'вівторок Світлого тижня'. – 1599 АрхЮЗР I/XI, 103; *праздники господские* 'свята на честь Ісуса Христа'. – Львів, 1587 ЛСБ 87; *мясопустъ великий* 'тиждень перед Великим Постом'. – поч. XVII ст. КЛ 76; *месопусты филиповы* 'дні перед Різдвяним постом'. – Володимир, 1571 АрхЮЗР 8/IV, 125; *проводная неделя*. – 1561 АрхЮЗР 8/VI, 104; *неделя квітна*. – Володимир, 1602 АрхЮЗР 8/III, 487; *мясопустная неделя*. – Володимир, 1567 ЦДАК, 28, 1, 2, 77 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *великая седмица* 'страшний тиждень'. – XVIII ст. Гр.Барск. II, 40; *вербная недѣля*. – XVII ст. Интерм. 83; *всеидная недѣля* 'всеїдний тиждень'. – 1604 Кул.Мат. I, 25; *постъ Апслскій* 'Петрів піст, Петрівка'. – 1645 П.М. II, 404 (КІСУЯ).

Трикомпонентні словосполучення, які виражають часові поняття, ускладнені епітетом *святый*, наприклад: *мясопусты светого Спаса* 'Успенський піст, Спасівка'. – Луцьк, 1547 АрхЮЗР I/VI, 47–48; *постъ святый великий*. – Одрехова, 1614 ЦДАЛ 37, 2, 22 зв.-23; *де(н) сѣтого дмитреа*. – ОЛЗ 185 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *недѣля всѣхъ святыхъ*. – XVII ст. Літ.Льв. 243 (КІСУЯ).

Двокомпонентні субстантивно-ад'єктивні словосполучення з досліджуваної лексико-семантичної групи активно функціонують в сучасній українській мові та в церковно-богослужбовій практиці: *Великий піст*, *Вербна недѣля*, *недѣля м'ясопусна*, *Різдвяний піст*, *Успенський піст* (Літургікон або Службник, 2019, с. 17, 76, 371, 506, 524); *великий тиждень*, *Великодній вівторок*, *всеїдний тиждень*, *всеїдна седмиця*, *недѣля М'ясопусна*, *недѣля провідна* (Пуряєва, 2001, с. 32, 55, 82, 83) тощо.

Як висновок: писемні пам'ятки української мови XVI–XVIII ст., що слугували джерельною базою “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.”, “Історичного словника українського языка” за редакцією Є. Тимченка та їх лексичних картотек, документують численні церковнослов'янські конструкції богослужбово-обрядового змісту. Досліджувані словосполучення зафіксовані переважно в текстах полемічної літератури, ділового та релігійного стилів, рідше – у поезії, літописах. За структурою найпродуктивнішими виявилися двокомпонентні словосполучення, в яких іменники (стрижневі компоненти) за розташуванням до прикметника-конкретизатора могли виступати як у постпозиції, так і в препозиції. Давні двокомпонентні термінологічні найменування здебільшого зберегли свою структуру та спеціальну семантику в сучасній українській літературній мові та в богослужбовій практиці сучасних українських Церков (УПЦ, ПЦУ та УГКЦ). Спорадично фіксуються трикомпонентні та п'ятикомпонентні словосполучення. Поодинокі аналізовані звороти могли вступати у синонімічні зв'язки. Деякі з них на підставі головних розвинули нові похідні або переносні значення.

Список посилань

- Бончев, А., 2002–2012. *Речник на църковнославянски език*, 1–2. Х., Боряна, науч. ред. София.
- Войтів, Г. та Кровицька, О., 2013. Критерії добору ілюстративного матеріал в історичному словнику. *Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полюги*. (Серія “Історія мови”). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 34–48.
- Генсьор, В., упор., 2019. *Богослужіння Великого Четверга, П'ятниці, Суботи та Великодня*. Львів: Святогорець.
- Гринчишин, Д. та Чікало, М., ред., 1994–2017. *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.*, 1–17. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Денисюк, В., 2016. Репрезентація парадигми обману у фразеології української мови XVI–XVIII ст. В: К., Голобородько, ред. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*, 41, с. 110–116.
- Денисюк, В., 2017. Варіантність фразеологічних одиниць (на матеріалі східнослов'янської середньовічної історіографії). *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: зб. наук. праць*, 16, с. 87–96.
- Дутка, І., 2013. *Літургійний посуд* [онлайн]. Доступно: http://ioanndutka.blogspot.com/2013/06/blog-post_4993.html [Дата звернення: 14.02.2023].
- Івченко, А., 2007. Українська книжна фразеологія XVI–XVII ст. у дзеркалі народного мовлення. *Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць*, 5, с. 173–180.
- Капась-Романюк, М. М., 2012. *Стійкі дієслівні сполуки в українській діловій мові кінця XVI–XVII століть (семантика, структура, особливості функціонування)*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ.
- Картотека “Історичного словника українського языка”* [неопубліковане джерело] Є., Тимченко, ред. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Львів.

Картотека “Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.” [неопубліковане джерело]. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Катехизм української Греко-католицької церкви “Христос – наша Пасха”, 2012. Львів: Свічадо.

Лейтурґіаріон си єсть Служєбникъ, 1629. Київ.

Літурґікон або Служєбник, 2019. Друге доповнене видання. Київ–Харків–Львів: Святогорець.

Німчук, В. В., 1992. Давньоруська спадщина в лексичній українській мові. Київ: Наукова думка.

Полюга, Л., 2003. Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів. *Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць*, 4, с. 16–24.

Пуряєва, Н., 2001. *Словник церковно-обрядової термінології*. Львів: Свічадо.

Саган, В. (свящ.), відп. ред., 2023. *Індиктіон. Український православний церковний календар-альманах*. Львів: Святогорець.

Служєбник і Требник Архієрейський, 1632. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, [рукопис]. Шифр 60/641С.

Словник української мови: У 20 томах. [Електронний режим]. Доступно: <https://sum20ua.com>. [Дата звернення: 14.02.2023].

Черевко, І., 2020. Образна основа фразеологічних одиниць із соматизмом *кров* (на матеріалі пам'яток української мови XVI–першої половини XVII ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 1(43). *На честь професора Валерія Михайловича Мокієнка (до 80-річчя від дня народження)*, с. 282–287.

Шевченко, В. М., 2004. *Словник-довідник з релігієзнавства*. Київ: Наукова думка.

Штанденко, У., 2015. Фразеологічні конструкції в староукраїнській пам'ятці “Акти полтавського полкового суду 1668–1740 рр.” *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 26, с. 116–120.

Kurz, J., red., 1958–1997. *Slovník jazyka staroslověnského. Lexikon linguae paleoslovenicae*, 4. Praha: Academia.

References

Bonchev, A., 2002–2012. *Dictionary of the Church Slavonic language*. Boriana Khrystova, ed. Sofiavol. 1–2. (In Bulgaria).

Voitiv, H. and Krovvytska, O., 2013. Selecting criteria of illustrative material for the historical dictionary. *Linguistic horizons: collection of memory of Levko Polyuga*. (“History of language” series), pp. 34–48. (In Ukrainian).

Hens"or, V., 2019. *Maundy, Thursday, Friday, Saturday and Easter services*. Lviv: Sviatohorec. (In Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. and Chykalo, M., ed., 1994–2017. *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th–the first half of the 17th centuries*, 1–17. Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (In Ukrainian)

Denysiuk, V., 2016. Representation of the paradigm of deception in the phraseology of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries. *Linguistic studies: Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda*, 41, pp. 110–116. (In Ukrainian)

Denysiuk, V., 2017. Dimorphism of phraseological units (on the materials of Eastern Slavic medieval historiography). *Philological studies: Scientific Herald of Kryvyi Rih State Pedagogical University: coll. of science works*, 16, pp. 87–96. (In Ukrainian).

Dutka, I., 2013. *Liturgical dishes*. [online] Dutka Ivan. Available at: http://ioanndutka.blogspot.com/2013/06/blog-post_4993.html [Accessed:14.02.2023]. (In Ukrainian)

Ivchenko, A., 2007. Ukrainian literary phraseology of the 16th –17th centuries in the mirror of popular speech. In: H., Voitivand and O., Krovytska, ed. *Ukrainian historical and dialect vocabulary: Collection of scientific works*, 5, pp. 173–180. (In Ukrainian)

Kapas-Romaniuk, M. M., 2012. *Stable verb phrases in the Ukrainian business language of the late 16th–17th centuries (semantics, structure, features of functioning)*. Dissertation abstract for obtaining the scientific degree of candidate of philological sciences. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, Ukraine. (In Ukrainian)

Card index "Historical Dictionary of the Ukrainian Language". Ye., Tymchenko, ed. It is kept in the Department of Ukrainian Language of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine of town Lviv [unpublished source]. (In Ukrainian)

Card index "Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th–the first half of the 17th century". It is kept in the Department of Ukrainian Language of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine of town Lviv [unpublished source]. (In Ukrainian).

Catechism of the Ukrainian Greek Catholic Church "Christ is our Easter", 2012. Lviv: Svichado. (In Ukrainian)

Liturgiarion, 1629. Kyiv. (In Ukrainian)

Liturgicon, 2019. Kyiv–Kharkiv–Lviv: Sviatohorec. (In Ukrainian)

Nimchuk, V. V., 1992. *Old East Slavic heritage in the vocabulary of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)

Polyuha, L., 2003. *The structure and functions of dictionary entries in lexicons of various types*. Ukrainian historical and dialect vocabulary: Collection of scientific works, 4, pp. 16–24. (In Ukrainian)

Puriaieva, N., 2001. *Dictionary of the church-ritual terminology*. Lviv: Svichado. (In Ukrainian)

Sahan, V., ed., 2023. *Indict. Ukrainian Orthodox church calendar-almanac*. Lviv: Sviatohorec. (In Ukrainian)

Liturgicon and Bishop Yevkhologion, 1632. Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, [manuscript], code 60/641S.

Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes. [Electronic mode]. Available at: <https://sum20ua.com>. [Accessed: 14.02.2023]. (In Ukrainian)

Cherevko, I., 2020. Figurative basis of phraseological units with the somatic component "blood" (on the material of the Ukrainian text of the 16th – the first half of the 17th century). *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: Philology*, 1(43). In honor of Professor Valery Mykhailovych Mokiienko (to his 80th birthday), pp. 282–287. (In Ukrainian).

Shevchenko, V. M., 2004. *Dictionary of the Religious studies*. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)

Shtandenko, U., 2015. Phraseological constructions in the Old Ukrainian monument "Acts of the Poltava Regimental Court 1668–1740 years". *Historical and philological collection of regional problems*, 26, pp. 116–120. (In Ukrainian)

Kurz, J., ed., 1958–1997. *Dictionary of the Old Slavic language, 4. Lexikon linguae paleoslovenicae*. Prague: Academia. (In Ukrainian)

CONSTRUCTIONS WITH CHURCH SLAVONIC WORDS IN MONUMENTS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 16–18 CENTURIES

Yuriy OSINCHUK

*I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy
of Sciences of Ukraine,
department of the Ukrainian language,
email: osinchuk@gmail.com*

Abstract.

Background: The written monuments of various genres of the 16th–18th centuries have great importance for the study of the Ukrainian language of the Baroque period which are included in the source database of historical lexicons: "Dictionary of the Ukrainian language of the 16th - first half of the 17th century", "Historical Dictionary of the Ukrainian Language" under the editorship of E. Tymchenko, and their lexical card files. The value of these sources for Ukrainian linguistics lies in the fact that they document a significant layer of various lexical borrowings, in particular Church Slavonic words, which are included in multi-structured word combinations and phrases related to the church-ritual sphere.

Purpose: The purpose of the article is to trace the functioning and use of word combinations and constructions based on the material of Ukrainian written monuments of the 16th–18th centuries of various styles and genres, in which Church Slavonic words are the core components. Phrases related to liturgical and ritual practice, in particular to religious services, rites, liturgies and church holidays, are included in the analysis.

Results: Written monuments of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries record the most complete layer of Church Slavonic words, where a significant part of them are the main components of stable word combinations and idioms related to the liturgical and ritual sphere. The most often researched word combinations represent texts of polemical literature, business, and religious styles. In terms of structure, two-component substantive-adjective phrases, in which nouns (stem components) could appear both in postposition and preposition according to their location to the concretizing adjective, were the most productive. Ancient two-component terminological names have mostly preserved their structure and special semantics in the modern Ukrainian literary language and in the liturgical practice of modern Ukrainian Churches (UOC (OCU) and UGCC).

Key words: memo, phrase, structure, text, idiom, Church Slavonic.